

CƏNUBİ-ŞƏRQİ AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR TIPLI YAŞAYIŞ YERLƏRİ (IX-XV ƏSRLƏR)

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: Mushfiq76@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.69

Xülasə. Azərbaycanın cənub şərq bölgəsi orta əsrlər dövründə Azərbaycanın əhalinin sıx məskunlaşdığı bölgələrdən biri olmuşdur. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Cəliləbad, Masallı, Lənkəran, Yardımlı və Lerik rayonlarının ərazisində aparılmış çöl arxeoloji tədqiqatları və təsərrüfat işləri nəticəsində çoxsaylı orta əsr yaşayış yerlərinin qalıqlarının aşkar edilməsi bunu bir daha təsdiq edir. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi bölgənin ən böyük şəhəri Muğan şəhəri olmuşdur. Lakin çox təəssüf ki, bölgənin vilayət mərkəzi olan Muğanın tarixi ərazisi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Bununla belə yazılı qaynaqlarda Muğan şəhəri və bölgənin şəhər tipli yaşayış yerləri ilə bağlı az da olsa məlumat öz əksini tapmışdır. Məqalədə bölgənin orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri ilə bağlı orta əsr mənbələri və son dövrlərdə Azərbaycanın cənub-şərqində aparılmış arxeoloji qazıntılarla bölgənin şəhər həyatı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Muğan, Bacrəvan, orta əsr, yaşayış yeri, arxeoloji qazıntı

Giriş

Azərbaycanın orta əsr yaşayış məskənlərinin böyük bir hissəsini şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri təşkil etmişdir. Orta əsr yazılı mənbə məlumatları və arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanda IX-X əsrlərdə şəhər həyatının canlandığını, XI-XII əsrlərdə isə sürətli inkişaf etdiyini sənədləşdirir. Yazılı qaynaqlarda orta əsrlərdə Azərbaycanda 70-ə qədər şəhərin olması barədə məlumat verilir. Heç şübhəsiz ki orta əsrlərdə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 7,1%-ni təşkil edən Cənubi-Şərqi Azərbaycanda iri hərbi-inzibati, sənətkarlıq, ticarət və dini mərkəz olan iri şəhərlər mövcud olmuşdur.

Ümumi ərazisi 6,14 min km² olan bölgənin arxeoloji abidələrinin tədqiqi məqsədilə 1985-ci ildə Qoşqar Qoşqarlığının rəhbərliyi altında Talış – Muğan arxeoloji ekspedisiya yaradılmışdır. Həmin mərhələdə arxeoloji ekspedisiya Masallı, Yardımlı, Lerik, Cəliləbad, Lənkəran rayonları ərazisində çöl arxeoloji tədqiqatları aparmış, müxtəlif növ arxeoloji abidələri qeydə almış, bəzilərində kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Bölgənin arxeoloji abidələrinin tədqiqində növbəti mərhələ XXI əsrin ilk onilliklərini əhatə edir. Müstəqilliyimizin ilk illərində keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar digər sahələrdə olduğu kimi çöl arxeoloji tədqiqatlarının aparılması sahəsində də müəyyən çətinliklər yaranmışdı. Maliyyə çatışmazlığı səbəbindən digər bölgələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq ərazisində çöl arxeoloji tədqiqatları dayandırılmışdı. 2008-ci ildən başlayaraq burda arxeoloji tədqiqat işləri bərpa edilmişdir. Son 15 ildə aparılan çöl tədqiqatları zamanı tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərinə aid çoxsaylı abidələr aşkar edilmiş,

onların külliyyatının hazırlanması və xəritələşdirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bölgənin arxeoloji cəhətdən tədqiqinin müasir vəziyyəti qənaətbəxş deyildir

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsinin orta əsr şəhərləri haqqında yazılı mənbələrdə məlumat

Dövrün yazılı mənbələrində də bölgənin orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri haqqında məlumatlar azdır və səthi xarakter daşıyır. Lakin bölgənin şəhr və şəhər tipli yaşayış yerləri geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmədiyindən apardığımız tədqiqat üçün onlar böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri haqqında nisbətən geniş məlumata orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində rast gəlinir.

Orta əsr ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih əl-Həmədani, İbn Rusta, Qudama ibn Cəfər, əl-Məsudi, Əbu Düləf, əl-İstəxri, Əbu Həmid əl-Əndəlusli əl-Qərnati, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Azərbaycanın IX-XII əsrlərdəki sərhədləri, karvan yolları, şəhərləri, kəndləri, qalaları, təsərrüfat həyatı, burada baş verən tarixi proseslər haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişlər [4, s.4]. Cənub şərq Azərbaycanın orta əsr şəhər yaşayış yerləri haqqında ilk məlumatlar da ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində verilmişdir. Yazılı mənbələrdə ilk ərəb işğalı dövründə bu ərazidə adı çəkilən ən böyük şəhər və vilayətlərdən birinin Muğan olduğu yazılır.

Hələ Ərəb istilasından baş verən tarixi hadisələrlə bağlı məlumat verən orta əsr müəllifi Əbu Seyf əl-Mədaini “Hadisələr” kitabında yazır: “Çoxallahlılar (əl-muşrukun, yəni iranlılar) Nihavənddə məğlub edildikdə, adamlar (ərəb əsgərləri nəzərdə tutulur) öz şəhərlərinə qayıtdılar, Kufə camaatı isə Huzayfa ilə qaldı və onunla birlikdə Azərbaycana hücum edib 800 min dirhəm təminat müqabilində sülh bağladılar. Xəlifə Osman ibn Affan, Allah ondan razı qalsın, əl-Valid ibn Ukbani Kufəyə təyin etdikdə, o, Utba ibn Farkadı Azərbaycandan geri çağırırdı. Sonra [azərbaycanlılar] əhdi pozdular və əl-Valid ibn Ukba 25-ci ildə yenidən onlara hücum etdi. Onun qoşununun başında Abdallah ibn Şubayl əl-Əhməsi dururdu. O, Muğan, Təbriz və Ət Taylasanın əhalisinə hücum edib qənimət və əsir ələ keçirdi, sonra Azərbaycan əhalisi ilə Huzayfanın sülhü kimi sülh bağladı” [11, s.102]. Məlumatdan göründüyü kimi ilk ərəb işğalı dövründə Təbriz şəhəri ilə yanaşı Taylasan və Muğan ərazisi də ərəblərin işğalına məruz qalmışdır.

Bölgənin əsas mərkəzi olan Muğan şəhəri haqqında X əsr ərəb coğrafiyaşünası müəllifi Əbu Düləfin əsərində məlumata rast gəlinir. Müəllif öz “İkinci risalə”sində Azərbaycanın qızıl gümüş mədənləri, müalicə sualı ilə yanaşı bir çox şəhərləri o cümlədən Muğan şəhəri haqqında məlumat vermişdir.

X əsrin ərəb coğrafiyaşünas alimi İbn Havqəl Muğanı Xəzər dənizi sahilində tarixi vilayət və şəhər olduğunu yazır. O tərtib etdiyi xəritəsində Muğanı Kür çayının mənsəbində təsvir etmişdir. 1273-1331-ci illərdə yaşayıb yaratmış ərəb alimi Əbül-Fida ləqəbli İsmayıl ibn Əli əl-Əyyubi “Təqvim əl-buldan” “Ölkələrin cədvəli” adlı 28 hissədən ibarət ümumi coğrafiya əsərində yer kürəsinin dənizləri, çayları, gölləri, bulaqları, dağları yer adları və

onların coğrafi koordinatları haqqında məlumat verir. Əsərdə Xəzər dənizinin sahil xətti haqqında məlumatında dənizin Kür çayının mənsəbindən 16 fərsəx cənuba doğru meyl edərək şərqi uzandığını Muğan şəhərinin sahillərini əhatə etdiyini bildirir [11, s.79].

Ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Xordadbeh yazdığı “Kitab əl məsalik vəl-məmalik” əsərində bu şəhərin Ərdəbildən Dərbəndə gedən yol üstündə yerləşdiyini yazır [12, s.23].

Muğan haqqında X əsr səyyahı əl-Məsudinin verdiyi məlumatlar da diqqətəlayiqdir. 20–dən çox o cümlədən, coğrafiya və tarixə dair 7 əsərin müəllifi olan Əl-Məsudinin “Müruc əz-Zəhəb və məadin əl-Cəvahir” (Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri) adlı əsərinin birinci fəslində Azərbaycanı səyahət etdiyini, Beyləqanda olduğunu göstərir. Əsərdə Azərbaycanın Bakı, Bərdə, Şəki, Qəbələ, Dərbənd, Şirvan və başqa şəhərləri ilə yanaşı Muğan haqqında da məlumat vermişdir. Müəllif əsərdə Azərbaycanda iki Muğan olduğu haqqında məlumat verir. Onlardan biri Muğanıyyə Qəbələ ilə həmsərhəd olub Kür çayından şimalda Göyçay ilə Girdimançayın aşağı boyunca yerləşdiyini, digəri isə dəniz kənarında şəhər olduğunu yazır. Səyyah Xəzər dənizi haqqında yazarkən qeyd edir ki, bu dəniz başqa vilayətlərlə yanaşı Muğanın da dənizidir [12, s.64]. Tarixi mənbələrdə də Azərbaycanda Muğan və Muğanıyyə adlı iki toponimə rast gəlinir. Bunlardan Muğanıyyə orta əsr Azərbaycan vilayətlərindən birinin adı olmuşdur. Vilayət Qəbələ ilə həmsərhəd olub Girdman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyu ərəziləri əhatə etmişdir. Digəri mənbələrdə Muğan adı ilə tanınan və orta əsrlərdə bölgənin əsas siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi olan şəhərdir. Orta əsr mənbələrində şəhərin Kür çayından 100 kilometr Ərdəbildən təqribən 50 kilometr məsafədə Xəzər dənizinin sahilində, iki çay arasında yerləşdiyi bildirilir. Bu məlumatlara və eləcə də dövrün digər ərəbdilli mənbələrində verilən məlumatlara əsasən tədqiqatçılar orta əsr Muğan şəhərinin indiki Təngərudlə Lənkərançay arasında yerləşdiyini qeyd edilir [11, s.79].

Azərbaycanın orta əsr şəhərləri haqqında nisbətən geniş məlumat verən müəlliflərdən biri əl-Əl-Müqəddəsidir. Müəllif "İqlimlərin öyrənilməsi üçün mükəmməl təsnifat"(Əhsən ət-təkəsim fi mərifət əl-əqalim) adlı əsərində şərqin bütün ölkələri ilə yanaşı Azərbaycan əhalisinin dini inancları, adət-ənənələri məşğuliyyətləri haqqında məlumat verir. Əsərdə Muğan şəhəri haqqında yazır “İki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir. Həmçinin şəhər meydanında da bağları vardır. O da Təbriz kimi başda-başa bağıdır. Bura Ərdəbillə Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Şəhər gözəldir, kənarları əkilib becərilmişdir, buradan iki çay axır. Adamlarının sifətləri ləl və mərcan kimidir. Onlar çox hörmətli və səxavətcildir” [12, s.133]. Məlumatdan şəhər əhalisini əsasən bağçılıqla, şəhər ətrafında yaşayan əhalinin isə əkinçiliklə məşğul olduğu məlum olur.

Ərəb Coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində Muğan şəhəri ilə dövrün ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri arasındakı məsafə fərqli göstərilir. Qudama ibn-Cəfər Ərdəbildən dəniz sahilində yerləşən Muğan şəhərinə 4 fərsəx, yəni 28-30 km olduğunu, ibn Xordadbeh Ərdəbildən Muğana 10 fərsəx, əl-İdrisi isə Ərdəbildən dəniz kənarında yerləşən Muğana 2 günlük yol olduğunu qeyd etdi.

Yazılı mənbələrdə adı çəkilən şəhərlərdən biri də Bəcrəvan şəhəridir. Bu şəhər yerinin qalıqları Cəlilabad rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Bəcrəvan şəhəri keçmişdə Baqavan, VIII əsrə dair xəritədə Badjravan kimi qeyd edilmişdir. Hər iki ad müqədəsliklə bağlıdır. Avesta dilində Baqa-Allah, Baqasstan, Baqsutun-İlahların məskəni deməkdir.

Bəcrəvan şəhəri haqqında Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində də məlumat vardır. Sasanilər sülaləsinin ən qüdrətli nümayəndələrindən sayılan 531-579-cu illərdə hökmranlıq etmiş Xosrov Ənuşiravan haqqında məlumatında müəllif yazır: “O Bəcrəvana, yəni Muğana çatanda, Bərdənin sahibi Mehinbanu onu qarşıladı və qonaq etdi. Burada Xosrov onun qardaşı qızına Şirinə aşiq oldu. Daha sonra onunla evləndi”. Görünür Bəcrəvan hələ ilk orta əsrlərdə şəhər tipli yaşayış yeri olmuşdur [13, s.26].

Ərəb-coğrafiyaşünas səyyahı İbn Xordadbeh “Kitabul əl-məmalik vəl-məsalik” (Yollar və məmləkətlər haqqında kitab) əsərində bu şəhər haqqında yazır: Bacrəvan Şirvan yaxınlığında şəhərdir. Rəvayətə görə burda dirilik bulağı vardır” [12, s.24].

Yaqut əl-Həməvi özünün “Kitab əl-müştərik vadan va-l-muftariq sukan” (“Formasına görə müştərək yerinə görə fərqlənən adlar kitabında) bu şəhər haqqında yazır. Bacərvan iki yerdədir. Birinci ər-Rəqqə vilayətinin əl-Bəlix mahalında kənd. İkinci Şirvan vilayətində Ərməniyyə nahiyəsinin şəhəri (mədinə). Buradakı Bacərvan haqqında deyilir ki, Xızır peyğəmbərin (ə.s) tapdığı həyat bulağı buradadır. Eləcə də deyirlər ki, Bacərvan əhalisinin Musa və Xızır (ə.s.) yedirdiyi kənddir [9, s.186].

Yaqut əl-Həməvi özünün “Mucəm əl-buldən” əsərində də bu şəhər haqqında məlumat vardır. Maraqlıdır ki, müəllif yuxarıda qeyd olunan əsərində Bacərvan əhalisinin Musa və Xızır (ə.s.) yedirdiyi kənddir yazdığı halda bu kitabında Bacrəvan əhalisinin Musa və Xızır peyğəmbərlərdən (ə.s.) yemək istəmişlər kimi yazır [9, s.144].

Yazılı mənbə məlumatlarından belə məlum olur ki, Bacərvan əvvəl kənd olmuş orta əsrlərdə inkişaf edərək mədinəyə mahal mərkəzinə çevrilmiş, daha sonra burada baş vermiş siyasi hadisələrlə bağlı dağılmış və yenidən kənddə çevrilmişdir.

XIII əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” əsərində burada baş vermiş hadisələrlə bağlı yazır: “Kütləvi qırğınlar nəticəsində adamsız səhraya çevrilmiş vilayətlərə gəldikdə əhali Azərbaycanın, Bağdadın boş qalmış torpaqlarını, Türkünstanın, Rumun, İranın şəhərlərinin dağıdılmasını, heç bir çərçivəyə sığmayan bu hadisələri öz gözləri ilə gördülər. Bir sözlə hər on yaşayış yerindən ancaq biri özünə gələ bildi, qalanları yerlə yeksan oldu” [18, s.171].

XIII əsrdə monqolların Azərbaycana dağıdıcı hücumları nəticəsində Azərbaycanın bir çox yaşayış yerləri tənəzzülə uğradı. Azərbaycanın bir çox yaşayış yerləri o, cümlədən Beyləqan, Unar (Onar) Şiz, Kağız-Kunan Varsan, Şəmkir, Bəcrəvan şəhərlərinin bundan sonra mənbələrində adı çəkilməmişdir [14, s.171].

Yazılı mənbələr Bəcrəvan şəhərinin vaxtı ilə böyük ticarət yolunun üzərində yerləşdiyini sənədləşdirir. Elmira Muradəliyeva yazdığı “Qafqaz şəhərləri Böyük İpək

yolunun üzərində” kitabında yazır: “Siyasi hadisələrə təsiri olduğu kimi Böyük İpək yolu marşururtunun yerləşməsinə və dəyişməsinə öz təsirini göstərdi bu da bilavasitə özünü ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan şəhərlərdə göstərdi. Onlar məhv oldular, əvvəlki əhəmiyyətini itirdilər. Sonuncular daha çox Böyük İpək yolu üzərində yerləşən şəhərlər üçün xarakterik idi. Böyük İpək yolunun zəiflənməsi ilə Beyləqan, Qəbələ, Şabran, Ərəş, Bəcrəvan, Arqvet, Artanudj, Urbnisi, Ani, Urtsek və digərləri tənəzzülə uğradı və tədricən tarix səhnəsindən silindi” [16, s.7].

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsinin şəhər və şəhər tipli yaşayış yerlərinin arxeoloji tədqiqi

Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük vilayətlərindən biri olan, Kür çayı ilə Xəzər dənizi arasında böyük bir ərazini əhatə edən Mugan vilayətinin mərkəzi, bölgənin ən iri şəhər yaşayış yeri Muğan şəhərinin tarixi ərazisi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Bəcrəvan şəhərinin xarabalıqları hazırda Cəliləbad rayonunun ərazisində yerləşir. Monqolların Azərbaycana dağıdıcı hücumları zamanı digər orta əsr şəhərləri kimi Muğan və Bəcrəvan şəhərləri də dağıdılmış və bir daha özünə gələ bilməmişdir. Bəcrəvan şəhərinin tarixi ərazisi məlum olsa da burada hələlik arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır.

Müstəqillik illərində Bölgənin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi məqsədi ilə təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiyalar zamanı müxtəlif növ abidələrlə yanaşı orta əsr şəhər tipli yaşayış yerlərinin tədqiq edilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. XX əsrin sonu XXI əsrin ilk onilliklərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bölgənin müxtəlif rayonlarında yerləşmiş Moşxan, Piyakon, Köhnə Ərcivan, Şakaşəhər, Şıxnədul, Şəhərgah orta əsr şəhər tipli yaşayış yerləri aşkar edilib qeydə alınmış bəzilərinə tədqiqat xarakterli ilkin arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

Köhnə Ərcivan yaşayış yeri Astara rayonun eyni adlı kəndi ərazisində yerləşir. On hektardan çox ərazini əhatə edən yaşayış yerini Ərcivan çay iki hissəyə ayırmışdır. Çaydan Şimal-Şərq tərəfdə 22×224,5 və 22×22×3 sm ölçüdə bişmiş kərpicdən hörülmüş istehkam qalıqları qeydə alınmışdır. Tikinti materialları yaşayış yeri üçün bişmiş kərpic memarlığının səciyyəvi olduğunu göstərmişdir. İstehkam qalığı 30m-dən artıq ərazidə izlənilmişdir. Tədqiqatçılar yaşayış məskəni haqqında Xəqani Şirvaninin qəsidələrinin birində məlumat verdiklərini bildirirlər [1, s.65].

Yaşayış yerinin ərazisinin bir hissəsi həyatyanı sahə kimi kənd əhalisinin istifadəsinə verildiyindən buradakı mədəni təbəqə yatımı dağıntılara məruz qalmışdır. Yerli əhali təsərrüfat işləri zamanı burada müxtəlif xarakterli tikili qalıqları, şirli və şirsiz saxsı qab nümunələri, metal əşyalar tapmışlar. Tikinti qalıqları əsasən bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Yaşayış yerinin Ərcivan çayın sağ sahilində yerləşən hissəsi də təsərrüfat məqsədi ilə istifadə edildiyindən burada da mədəni təbəqənin üst qatı dağıdılmışdır. Şumlanmış sahədə toplanmış materiallar daş və saxsı qurğuların qırıqlarından, şirli, şirsiz saxsı, fayans və şüşə qab qırıqları ilə təmsil olunmuşdur. Şirsiz qab qırıqlarının əsas hissəsi Bardaq, dopu, küpə, qazan, çırağ

qırıqları təşkil edir. Onların içərisində küpə nümunələri daha çoxluq təşkil edir (tablo I, şəkl.1,2,7,8). Şirsiz saxsı materialı içərisində nisbətən salamat qalan çıraqdır. Onun yastı oturacağı, dar boğazı, boruşəkilli lüləyi vardır. Dulus çarxında hazırlanmış çırağın lüləyin ucu, boğazm yuxarı hissəsi və çubuqvari qulp sınımışdır. Oxşar formalı çıraqlar orta əsr Beyləqan, Şəmkir şəhər yaşayış yerlərinin qazıntılardan məlumdur [7, s.67-69; 10, s.133].

Şirli saxsı nümunələri üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup erkən şirli qablar istehsalı üçün səciyyəvi olan şəffaf şir altından anqob naxışlanmış qablar təşkil edir. Onların əksəriyyətini monoxrom qab qırıqları təşkil edir (tablo II, şəkl.4,5). Əsasən həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Şirli qabların ikinci qrupunu XII–XIII əsrin birinci yarısı üçün səciyyəvi olan polixrom qab nümunələri, şəffaf şir altında ağ anqob üzrə marqansla naxışlanmış qab qırıqları təşkil edir (tablo II, şəkl.11,12). Şəffaf şir altında anqobla naxışlanmış qablar Azərbaycan orta əsr sənətkarlığı üçün səciyyəvi olmuş və onlar ölkənin bütün dulusçuluq mərkəzlərində istehsal olunmuşdur [17, s.162; 5, s.97; 8, s.32].Yerüstü toplanmış şirli qablar içərisində fonu qazıyaraq naxış işləmlərini üzə çıxarma texnikası ilə işlənmiş qab də maraqlı tapıntılardandır (tablo II, şəkl.8). Yaşayış yerindən aşkar edilmiş üçüncü qrup qablar son ort əsrlər dövrü üçün xarakterik olub bu dövrdəşirli qablar istehsalında tənəzzülü əks etdirir.

Fayans qab qırıqları Rey və Kaşan dulusçuluq mərkəzləri üçün səciyyəvi olan qab qırıqlarından ibarətdir. Onların içərisində şəffaf şir altında kobaltla bəzədilmiş qablar üstünlük təşkil edir. Zərnaxışlı fayans qab qırıqları çox azdır.

Yaşayış yerindən aşkar edilmiş maraqlı tapıntılardan biri monolit daşdan yonulmuş qurğudur. Bazalt daşından yonulmuş qurğu kəsilmiş konus formasında ayaq və mərkəzdə çökəyi olan dəyirmi formalı üst hissədən ibarətdir. Astara-diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunan bütöv nümunəsi əsasında onun meyvə əzərək şirə əldə edilməsi üçün istifadə edildiği güman edilir.

Abidənin ərazisindən toplanmış yerüstü arxeoloji materiallar, ilk növbədə, şirli və şirsiz saxsı məmulat yaşayış yerinin IX–XVII əsrlərdə mövcud olmuş şəhər tipli iri yaşayış məskəninə xarabalığı olduğunu söyləməyə əsas vermişdir .

Yaşayış yerində 2002-ci ildə professor Tufan Axundov Tarix Dostiyevlə birlikdə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış və Köhnə Ərçivan yaşayış yeri adlı ayrıca məqalə nəşr etdirmişlər.

Şakaşəhər yaşayış yeri Astara rayonu ərazisində yerləşən şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri Şakaşəhər yaşayış yeridir. Abidə Astara rayonunun Azəru kəndindən 500 m. qərbdə dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə Azəruçayın sol sahilində salınmışdır. 5 hektardan çox sahəni əhatə edir. Abidə ərazisində aparılmış torpaq işləri nəticəsində mədəni təbəqə yatımının üzəri bəzi yerlərdə açılmışdır. Yaşayış yerinin ərazisində aparılmış təsərrüfat işləri və çöl tədqiqatları zamanı tikili qalıqları, şirli-şirsiz saxsı məmulatı, metal və şüşə məmulatı, sikkələr əldə edilmişdir [2, s.126].

Abidə ərazisində toplanmış yerüstü materialların əsas hissəsini saxsı qab qırıqları təşkil edir. Şirsiz saxsı materialı, küpə, bardaq, piyalə, qapaq qırıqları ilə təmsil olunmuşdur (Tablo I, şəkl.3,4,8). Onların içrinsində qırmızı boyalı qab nümunələri də vardır. Şirli saxsı nümunələri əsasən süfə qabları ilə təmsil olunmuşdur. Bunlar kasa, nimçə boşqab qırıqları ilə təmsil olunmuşdur. Şirlənmə və naxışçəkmə texnikasına görə fərqli olub şirli qablar istehsalının müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Onların ilkin nümunələrini erkən şirli qablar istehsalı üçün səciyyəvi olan şəffaf və yaşıl şir altında anqobla naxışlanmış monoxrom qablar təşkil edir (Tablo II, şəkl.1,6). Şakaşəhər yaşayış yerindən aşkar edilmiş şirli qabların bir hissəsi XII-XIII əsrlər üçün səciyyəvi olan ağ anqob üzrə marqansla naxışlanmış qab qırıqlarıdır. Şirli qablar içərisində polixrom qab qırıqları da vardır. Oxşar formalı şirli qablar Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr şəhər və kənd tipli yaşayış yerlərindən tapılmışdır [6, s.167-168].

Yaşayış yerində əldə olunmuş maraqlı tapıntılardan biri gil putadır (Tablo II, şəkl.6). Minatür piyalə formasında olan bu qabın metal süzmək üçün novçası vardır. Puta tipli qablarada orta əsr şəhərlərində zərgərlik sənətində istifadə edildiyi məlumdur. Oxşar qablar arxeoloji qazıntılar zamanı Şabran şəhərinin qazıntılarında məlumdur [3, s.272].

Yaşayış yerində aparılmış torpaq işləri zamanı toplanmış materiallar içərisində metal və və şüşə nümunələri də vardır. Metal məmulatının əsas hissəsi tuncdan hazırlanmışdır. İki ədədi dəmirdəndir. Qırıqlarla təmsil olunduğundan bəzilərinin təyinatını müəyyən etmək olmamışdır. Bunlardan iki ədədi bilərzik qırığıdır. Metal məmulatı içərisində altı ədəd sikkə nümunəsi də vardır. Onlardan biri Şirvanşah Əbu Nəsr Yəzid ibn Əhməd, ikisi Ataby Eldənizin adından zərb edilmişdir. Biri anonimdir. İkisi təyin olunmamışdır.

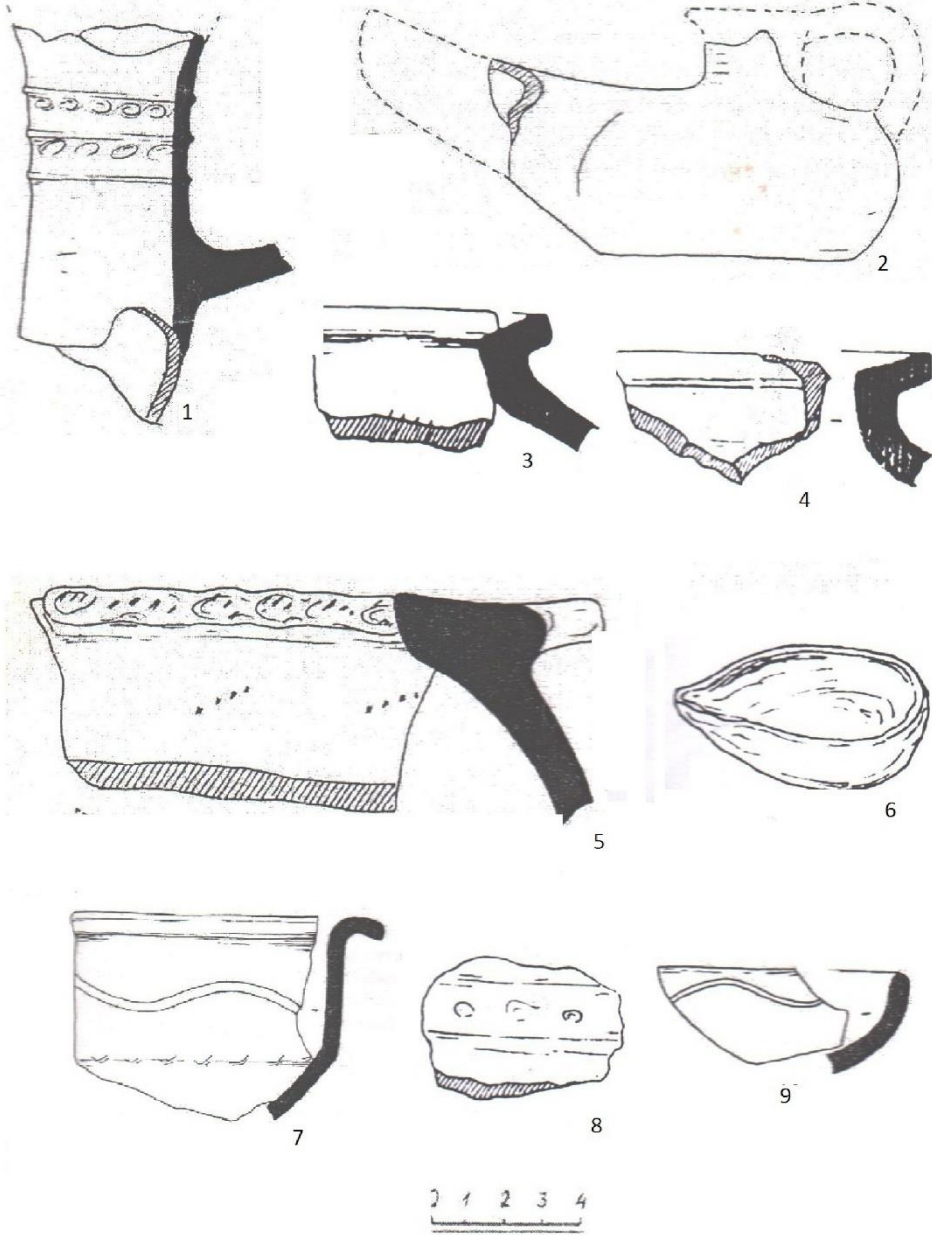
Aparılmış tədqiqatlar və yerüstü toplanmış arxeoloji materiallar əsasında abidənin VIII – XIII əsrin əvvəllərinə aid şəhər tipli yaşayış yeri olduğu güman edilir.

Bölgənin orta əsr şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri Masallı rayonunun eyni adlı kəndinin ərazisində Vilyan çayının sahilində salınmış Ərkivan şəhəridir. Şəhərgah Astara şəhərdən 2 km qərbdə, Talış dağlarının ətəyində, Lənkəran ovalığında yerləşir. 10 hektardan artıq sahəni əhatə edən yaşayış yerinin ətrafı yarımdairəvi bürclər və kontforslarla möhkəmləndirilmişdir. Qala divarlarının bünövrəsi çaydaşlarından, divarları isə bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. XX əsrin 90-cı illərində abidə ərazisində arxeoloq Q.Qoşqarlının rəhbərliyi altında Talış-Muğan arxeoloji ekspedisiyası ilkin arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, toplanmış yerüstü arxeoloji materiallar əsasında Ərkivan şəhərgahı XIII-XV əsrlərə aid edilmişdir [15, s.125].

Nəticə

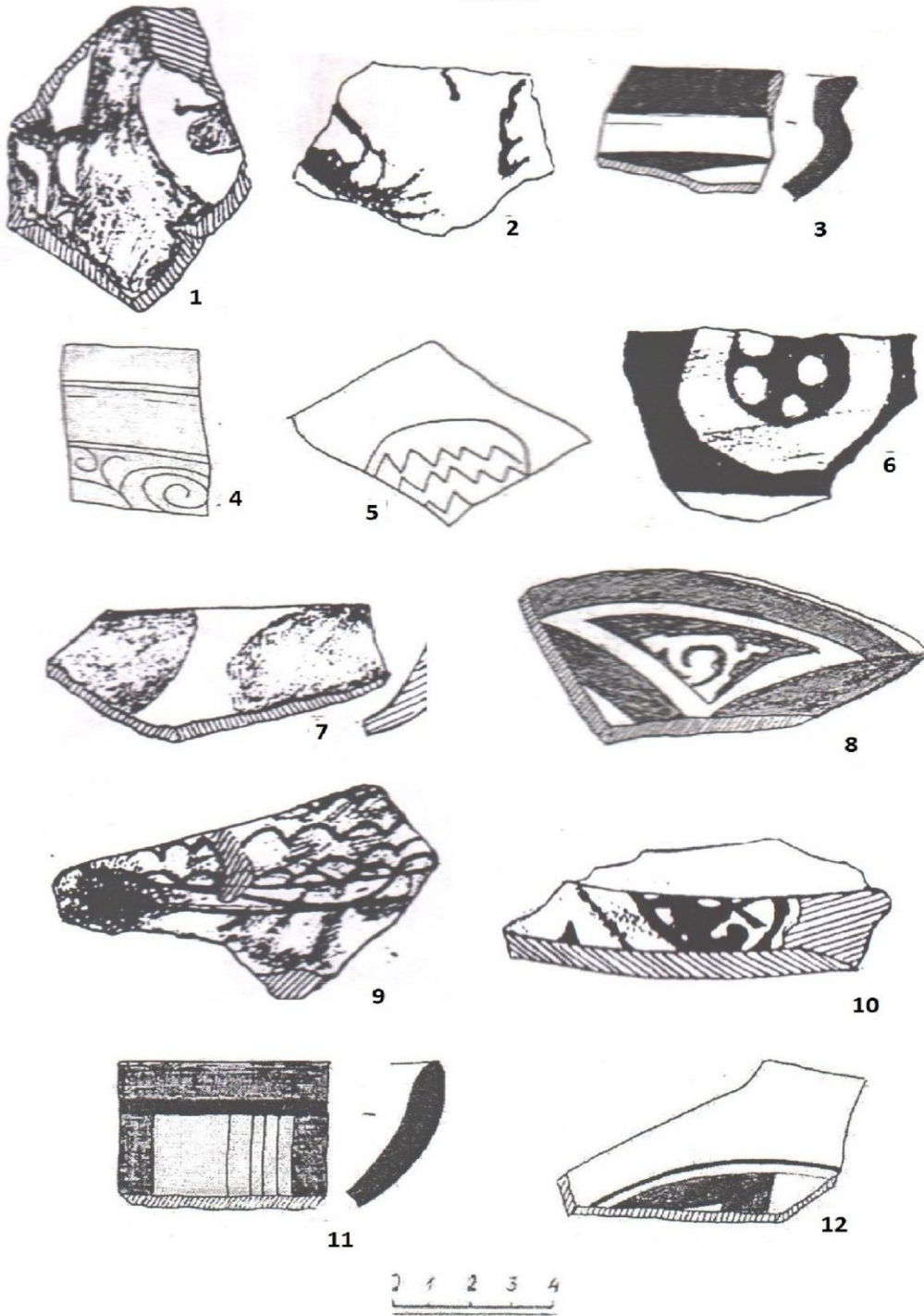
Azərbaycanı Respublikasının ən qədim insan yaşayış məskənlərindən olan cənub şərq ərazisi orta əsrlərdə də əhalinin sıx yaşadığı bölgələrdən biri olmuşdur. IX əsrdə Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda feodal dövlətlərin yaranması təsərrüfatın inkişafına şəhər həyatının canlanmasına və yeni şəhərlərin salınmasına səbəb olmuşdur. Bu tarixi dövrdə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində şəhər həyatı canlanmış yeni şəhər tipli yaşayış yerləri salınmış və onlar bölgənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. Lakin təssüf ki, bölgənin digər tarixi və arxeoloji abidələri ilə yanaşı orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri də uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. XX əsrin son onilliklərində XXI əsrin əvvəllərində bölgənin bəzi orta əsr şəhər tipli yaşayış yerləri aşkar edilsə də onlarda arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Orta əsr yazılı mənbələrində geniş məlumat verilən Bəcrəvan orta əsr yaşayış yeri arxeoloji tədqiqatlara öyrənilməmiş, vilayətin mərkəzi olan Muğan şəhərinin tarixi ərazisinin müəyyən edilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmamışdır. Son dövrlərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bölgənin orta əsr şəhər yaşayış yerləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da bunlar orta əsr şəhər əhalisinin sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə, şəhərlərin plan quruluşu, topoqrafiyası və s. haqqında tam fikir söyləməyə imkan vermir.

Tablo I

Şirsiz saxsı məmulatı

Tablo II

Şirli saxsı məmulatı

Ədəbiyyat

1. Axundov T. Dostiyev T, Əliyev F. (2002). *Köhnə Ərçivan yaşayış yeri*. Azərbaycan arxeologiyası. №-1,2. Xəzər Universiteti. Bakı
2. Axundov T.İ., Dostiyev T.M. (2008). *Şakaşəhər yaşayış yeri*. AA. 2003, s.126-133.
3. Azərbaycan Arxeologiyası. VI cild. Bakı. Şərq-Qərb, 632 s.
4. Bayramov M.C. (2012). IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahların əsərlərində Azərbaycan kəndləri. *Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 1, Bakı, s.138-144.
5. Dostiyev T. (2022). *Şəmkinin erkən islam dövrü şirli keramikasında astral naxışlar*. Arşadırma, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət komitəsinin jurnalı. Dövlət və Din - № 01 (72)
6. Dostiyev T.M. (2001). *Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə*. (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı. BDU-nun nəşriyyatı, 396 s.
7. Əhmədov Q.M. (1959). *Azərbaycanın şirsiz orta əsr saxsı məmulatı*. Bakı, Azərb. SSR.EA. nəşr., 143 s.
8. Əhmədov Q.M. (1979). *Orta əsr Beyləqan şəhəri*. Bakı, Elm, , 198 s
9. Əliyeva N.A. (1999). *Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində*. Bakı, Çəşioğlu, 255.244 s.
10. Hüseynli N.N. (2009). *Orta əsr Şəmkin şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair*. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi // Journal of Turkish World Studies, Cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 131-136, İzmir, s.131-136.
11. Vəlixanlı N.M. (1993). *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*. Bakı, Azərnəşr, 158 s.
12. Vəlixanlı N.M. (1974). *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan haqqında*. Bakı. Elm, 223 s.
13. Бакиханов А. (1991). *Гюлистан-и ирам*. Баку — 1991. Издательство «ЭЛМ», 143 с.
14. Гейдаров М.Х. (1982). *Города и городское ремесло Азербайджана (XIII-XVII вв)*, Баку, ЭЛМ, 280 с.
15. Кошкарлы К.О. (1992). *Средневековые крепости в зоне Талыша*. ААЕЕЗЖМ. Баку
16. Мурадалиева Э. (2011). *Города кавказа на великом шелковом пути*. «Кавказ», Баку, 200 с.
17. Новрузлу А.И. (1993). *Средневековая керамика Азербайджана (IX-XVII вв.)*. Баку, ЭЛМ, 199 с.
18. Рашидаддин Ф. (1957). *Джами ат-таварих* (Сборник летописей), т.3. Баку, 361 с.

CITIES AND URBAN-TYPE SETTLEMENTS OF SOUTH-EASTERN AZERBAIJAN OF THE MIDDLE AGES (IX-XV CENTURIES)

Mushfiq Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The archaeological research of Lankaran, Astara, Masalli, Lerik and Yardimli regions, which administratively covers the southeastern part of the Republic of Azerbaijan, was left out of the attention of researchers until the 80s of the last century. In 1985, Asadulla Jafarov's discovery of the Buzeyir cave belonging to the Upper Paleolithic period in the territory of Lerik region increased the attention to the study of the archaeological monuments of the region. For this purpose, Talish Mughan archaeological expedition was established in 1986. During the field research carried out in 1986-1991, the expedition did some work in the field of research of medieval settlements along with different types of monuments. After Azerbaijan gained independence, attention to our historical past and national moral values has increased, and archaeological research has expanded in the southeastern region as well as in other regions. Based on written sources and the results of archaeological research conducted in the southeastern region of the Republic of Azerbaijan at the end of the 20th century and the first decades of the 21st century, medieval cities and urban-type settlements are studied in this article.

Key words: Mughan, Bacrevan, medieval, settlement, archaeological excavation

ГОРОДА И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ГОРОДСКОГО ТИПА ЮГО ВОСТОЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА СРЕДНИХ ВЕКОВ (IX-XV ВВ)

Мушфиғ Байрамов

Ленкоранский государственный университет, Ленкярань, Азербайджан

Археологические исследования Ленкяранского, Астаринского, Масаллинского, Лерикского и Ярдымлинского районов, административно охватывающих юго-восточную часть Азербайджанской Республики, до 80-х годов прошлого века оставались вне внимания исследователей. В 1985 году открытие Асадуллою Джафаровым на территории Лерикского района пещеры Бузейр, относящейся к периоду верхнего палеолита, усилило внимание к изучению археологических памятников региона. С этой целью в 1986 году была создана Талыш-Муганская археологическая экспедиция. В ходе полевых исследований, проведенных в 1986-1991 годах, экспедиция провела ряд работ в области исследования средневековых поселений, а также различных типов памятников. После обретения Азербайджаном независимости возросло внимание к нашему историческому прошлому и национальным моральным ценностям, расширились археологические исследования, как в юго-восточном регионе, так и в других регионах.

В данной статье на основе письменных источников и результатов археологических исследований, проведенных в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики в конце 20 века и первых десятилетиях 21 века, рассматриваются средневековые города и поселения городского типа.

Ключевые слова: Мугань, Бакреван, средневековье, поселение, археологические раскопки